

РЕЦЕНЗИЯ
на дисертационния труд на
Росица Гичева-Меймари

Дионис Бромиос: обреди и вярвания

за присъждане на научната и образователна степен „доктор“

Рецензент: проф. д.изк. Юлия Георгиева Вълева
(Пловдивски университет “Паисий Хилендарски”)

Известно е, че тракийската религия е обект особено труден за изучаване поради бедността на писмените извори, които я засягат. Тази бедност се компенсира в голяма степен от непрестанно увеличаващите се археологически свидетелства, както и от етнологичните анализи на съхранената днес народна култура. Тези три типа данни – писмени извори (епиграфски и литературни) и археологически и етнографски документи са оптимално използвани от Росица Гичева за възстановяването на обредността, свързана с името на Дионис Бромиос.

Нейната дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“ прави впечатление с богатството на документалната основа, широкото познаване на научната литература, свързана със засяганите в труда проблеми и собствения принос в научната проблематика за Дионис.

Дисертацията, която е плод на многогодишен труд, има респектиращ обем: 262 страници основен текст, 36 страници библиография от 720 заглавия (включително с античните извори) и един солиден каталог на свидетелствата, придружени с научен коментар. В каталога са включени епиграфските извори (99 с.), литературните свидетелства (140 с.), етнографски свидетелства (160 с.) и изобразителни свидетелства (35 с.). Към тези 450 страници каталог са добавени още 243 страници илюстративен материал с описания. Така общият обем на дисертацията достига 892 страници.

Тази цифра стъписва преди читателят да е пристъпил към текста, който обаче постепенно го увлича с богатството на информацията и нейната интерпретация. Решаваща за успеха на проучването и за лесното му възприемане е неговото структуриране, чиито академични достойнства са неоспорими. В началото са представени работната хипотеза на изследването и методологията, която ще се следва за нейното доказване: „Работната хипотеза, която произлезе от тази схолия [към 62 канон на Трулския събор 692 г.] предположи, че празникът Врумалии може да е празник на Дионис Бромиос, античен по произход, но засвидетелстван по писмени извори и през средновековието... възможна приемственост на реалии на празника и в традиционната българска и балканска култура.“

Тази работна хипотеза, както и целите на труда, заявени като анализ на свидетелствата които „пряко засягат **евентуалния култ към божествената хипостаза Дионис Бромиос**“, могат да бъдат разработени само чрез интердисциплинен подход. Росица Гичева дефинира методите, които следва, структуралистичен и исторически. И както ясно обяснява, същността на самия обект на изследване, който по същество е културен феномен, зародил се в античността, преминал през средновековието и съхранил се днес (Бромии-Врумалии-Буенек), налага както проследяването на историческа приемственост, така и анализ на структурните съответствия на всеки един от трите формиращи елемента. Във връзка с методите на работа тя споменава научните школи (напр. английските ритуалисти) и няколко персонални имена на български и чужди учени, които са давали импулси за развитието на нейните идеи. Един деликатен поклон към Иван Венедиков в самото начало на основния текст не остава незабелязан.

Историографското въведение, което във всяка дисертация обикновено има солиден обем, тук е доста кратко. Причината е проста – обредите и вярванията свързани с божествената персонификация Дионис Бромиос не са били обект на специални изследвания от страна на други учени. Коментират се само двете предложения за етимологията на името Бромиос (от „шум“ и „овес“) с по-специално внимание към изследванията на Джейн Елен Харисън.

Обредите, свързани с Бромиос в античността и тяхното приемане през средновековието и в днешния фолклор няма историография. Разбира се, кратките мнения, изказани тук и там, са известни на авторката и тя ги коментира на подходящи места в своя текст. В историографската глава тя критикува хипотезата на Вилхелм Томашек, според която между Брумалиите и Бромиос няма връзка. Гичева отбелязва и труда на Лоусън от 1910 за Брумалиите и връзката им с Бромиос и за неговите преживелици в съвременния гръцки фолклор. Засягането на историографията ми дава повод още в началото да обърна внимание на едно от големите достойнства на труда на Росица Гичева – нейното умение да работи с вторичните извори. Във всяка прочетена публикация тя синтезира основната идея, прилага я и коментира на място, винаги много коректно. Цитиранията както на античните извори, така и на съвременните изследвания са винаги точни. В библиографията се срещат заглавия, излезли от XVIII в. до днес.

Както вече споменах, изследването на Росица Гичева се основава на много богата документация. Събрани са практически всички споменавания на Бромиос в известната антична литература и епиграфика. Тяхното описание и коментар са предложени в Първата част на изложението. Заради своите специфики, двата типа извори са анализирани поотделно. На първо място са поставени епиграфските свидетелства, тъй като авторката ги намира за по-

достоверни по отношение на информацията за култовите практики, свързани с Бромиос. Анализирани са 37 надписа, от които 16 посветителни, 14 погребални, 4 химна, 2 свързани с култово законодателство и 1 списък на жреци или участници в мистериална драма. Всички надписи са дадени в оригиналния си вид на гръцки език в Каталога и са придружени с изключително подробни коментари, при по-дългите фрагменти (епиграми, Пеан от Филодам и пр.) стих по стих или (при друг тип надписи) ред по ред. Научната стойност на този каталог е особено висока. Несъмнено тук роля има и научният ръководител на Росица Гичева проф. Петър А. Димитров, д.н., помощта на доц. Петя Янева, д.ф.н., но не се съмнявам и в личния принос на авторката.

В основния текст епиграфските свидетелства са анализирани според характеристиките на засегнатите в тях реалии, например, какъв е характерът на споменатите обредни действия, какви растения, храни и напитки се употребяват при тях, къде се локализират и в какви хронологически рамки се проявяват. Накрая са направени изводите, според които мистериалният характер на обредността, свързана с Бромиос е засвидетелствана епиграфски твърде рано, в средата на IV в. пр. н. е.; отбелязана е близостта с орфическата и кабирическата мистериалност; реконструирани са реалии като участници / мисти (мъже, жени, деца), обредни и мистериални действия (хорови песни и танци), употреба на психоактивни растения, асоциациите с други богове (подчертано с Богинята Майка), характеристики (соларни, прорицателски, лечителски, воински аспекти), накрая – празнуване през определен период. Основният извод дефинира, че **„с името Бромиос в елинска среда са означавани обреди и вярвания, свързани с неелински божески хипостази, асоциирани в Елада най-вече с Дионис, но и с други божества...“** Допълва се, че тези хипостази са свързани със земите и културите на **Тракия, Македония и Мала Азия.**

Литературните свидетелства, представени както и епиграфските, в каталога, са петдесет и седем. Те датират от края на VI до края на IV в. пр. н. е. Включени са Оракулът от Делфи, фрагменти от Пиндар, но основно са разгледани пасажи от Еврипид, и специално неговата драма „Вакханки“ (която той пише в 405 г., когато е в двора на македонския цар Архелай). Най-древен сред тези извори е Оракулът от Делфи (не по-рано от средата на VI в. пр. н. е.), свързан с въвеждането на държавен култ към Дионис при Пизистрат около 534 г., и с установяването на театрални състезания (с. 52). Важен извод на Росица Гичева е, че „текстът на предсказанието показва, че е много вероятно Големите Дионисии да са посветени отначало на Дионис Бромиос, а по-късно на Елеутерос по политически причини.“ Тя също подсказва, че връзките на Пизистрат с Тракия (с. 53) може да са довели до приемането на култа към Дионис именно по негово време, тъй като той е пребивавал в тракийските

територии по време на своето изгнание и при възстановяването на своята власт в Атина е „поставил началото на трако-атинските политически и икономически отношения“.

Изводите от прегледа на литературните източници подкрепя изводите от епиграфските. Потвърждават се асоциациите на празниците на Бромиос с други мистериални култове, основно с орфическите, кабирическите (самотракийски), по-слабо – с елевзинските и питагорейските. Най-силни културни връзки се откриват с Тракия, Мала Азия, Македония. Мистериалният характер на обредите на Бромиос е засвидетелстван още у Пиндар, който предоставя цял набор от мистериални термини, както отбелязва авторката. При проявените връзки с други богове тук е открит и Бромиос като бог-дете.

В края на анализа на античния писмен материал Росица Гичева се отказва от реконструирането на обреда и неговата празничност, въпреки разнообразието на реалиите и тяхната повторимост. Нейната предпазливост е оправдана наистина от силната разнопосочност на същите тези реалии, които се разполагат в широк ареал и дълъг времеви отрязък. Все пак са дефинирани много важни особености на тази обредност: варварска (неполисна) принадлежност, мистериален и ентузиастично-екстатичен характер, трако-македонски и малоазийски регион, войнствен характер на участието на жените в празнуванията, вяра в щастлив отвъден живот (понякога и в обезсмъртяване), използване на психоактивни растения, „вероятно разиграване на свещен брак, зачеване и раждане на божество / герой / мист“ в свещения логос и обредното действие, песни, танци и игри като основно обредно действие. Защищава се произхода на името на божеската хипостаза Бромиос от гръцката дума „шум“ (βρομοσ).

Втората част на текста на дисертацията се насочва конкретно към свидетелствата (писмени и изобразителни) за връзките на Бромиос с Тракия и за Дионисовите празници в Тракия и Македония. Отбелязани са топонимите и антропонимите, в които се открива коренът „бром“ и се цитира пасажът у Страбон (Есхил, *Едони*, фр. 71), в който се описва шумният начин, по който се честват Котито, Бендида и Дионис в Тракия. Резюмират се Дионисовите сдружения в Тракия по епиграфски свидетелства и се коментират известните разкази за връзката на Дионис с тракийски митологични персонажи (Ликург, басариди, Орфей). В тази част Росица Гичева прави важния извод, че **Дионисовите празници в Тракия имат воинско-изстъпителен характер, който вероятно е повлиял за появата на воинските аспекти в образа на Бромиос и в елинска среда.** Сложният проблем за преливанията на вярвания и обичаи между Тракия, Елада и Мала Азия е кратко коментиран и в светлината на връзката Дионис – Артемида – Арес, която се открива и в епитета „Бромиос“, даван и на тримата. Тук съвсем правомерно е отделено специално внимание на фрагмент от

дитирамб на Пиндар (Pind., *Fr.* 70b), в който е описана подготовката за празник на Бромиос сред боговете, както и самото празнуване. За Тракия е отбелязана доказаната от анализа на изворите по-голяма роля на жените (тракийски и македонски), както в колективен ентузиазъм, така и индивидуално (реален исторически персонаж Олимпиада, погребаната тракийка в гробницата при с. Смядово) в обредите, свързани с празнуването на Дионис; техните прояви са вярванията в отвъден щастлив живот или в обезсмъртяване, интоксикации, изстъпления и мистериални действия.

В тази част към документацията биха могли да бъдат привлечени изображенията от тавана на гробницата Оструша, сред които има участници в Дионисовия тиаз и един фрагмент с глава на лъв; фигурата върху животното е загубена, но тя би могла да бъде Кибела, а в светлината на изследванията на Р. Гичева – и Артемида (коментар на дитирамб 70b от Пиндар (с. 142).

В Част III на своя труд Росица Гичева пристъпва към доказване на хипотезата си, че античният празник, посветен на Дионис Бромиос, честван в тракийските и македонските земи, продължава да съществува и през византийския период, вече под името Врумалии, като достига и до нашето съвремие, проявявайки се в празника Лазаруване и специално в източнобългарския му вариант Буенек. Основен извор е канон 62 от решенията на Трулския събор в Константинопол. Р. Гичева разграничава дворцов и народен празник във Византия, първият наречен Брума или Врумалион, а вторите Врумалии; независимо от почти идентични названия авторката смята, че това са различни празници, тъй като дворцовият не е санкциониран от църквата. Напротив, канон 62 се занимава именно с народния празник. Наистина, описаните неблагочестиви езически празнични практики изглеждат много близки на това, което беше описано като Дионисиеви празници през античността в предходните глави. Маскарадът в средновековния празник е отлика от дворцовия, който впрочем е описан в няколко извора и изглежда да е имал светски характер, с пир и размяна на подаръци.

За доказване на преминаването на езическия празник в ново време и конкретно, в нашето съвремие, Росица Гичева избира красноречив материал, този от с. Юпер, Разградско.

Тук отново обръщам внимание на качествата на каталога, който придружава основния текст - етнографските свидетелства произлизат от архивите на самата авторка, на известната етнографка ст.н.с. Ганка Михайлова, и на етнографите Анна Георгиева, Мария Велева, Маргарита Василева, Стоян Генчев. Това са описания на обичаите (Лазаруване) и на народни носии. Документацията, както и анализът на писмените извори от средновековието и ново време така, както ни ги поднася Росица Гичева (впрочем, не само наративно, но и във вид на таблица), за мен са достатъчно убедителни за доказването на заявената от нея хипотеза за

приемственост на този културен феномен.

Част IV на дисертационния труд е особено интересна. Нейната цел, както формулира в началото авторката, е да покаже доколко „някои от реалиите на съвременните традиционни празници, които са съвсем бегло или косвено визирани в писмените извори, могат да се идентифицират по-стабилно в античната иконография и изобразителни текстове и да бъдат използвани като ретроспективни свидетелства.“ Т.е. отново виждаме едно прецизно използване на работните методи, които потвърждават структурна аналогичност и историческата приемственост. Избраните реалии са: обредна храна (яйце, боб / бакла, блян), кръстосаните ленти на гърдите, „свещен брак“, „змеева сватба“ и божествено дете. Тези разработки са едни от важните приноси на дисертационния труд. Подкрепени са от богат илюстративен материал. Анализът на обредното функциониране на яйцето, например, е интересен с противопоставянето на неговото приемане и на забраната за яденето му при изглеждащи близки по своята структура празници / ритуали. Авторката прави първи по рода си анализ-сравнение на използването на баклата и бляна в Бромиевите мистериални култове и лазаруването, като обръща внимание на халюциногенните и опиатните свойства и на двете. Няколко статии на Р. Гичева доказват нейния силен интерес към темата за използването на психоактивни растения в мистериалните култове. Приносна е и разработката за кръстосаните на гърдите ленти, един иконографски мотив, който се оказва свързан с обредни реалии. Той с и аргумент при проследяването на приемствеността между античните ритуали и съвременните фолклорни празници. Предложена е семантична интерпретация на мотива като „знак за другия, чуждия, варварина, нечовека и отвъдното“, която е напълно приемлива, както и връзка с мистериалните култове (Елевзински, Кабирически, Орфически, Дионисиеви).

Предлага се и връзка между античния мит за раждането на божественото дете от връзката на смъртна с бог-змия и вярванията и ритуалите при лазаруването, свързани със змии и предпазване от змейове. Авторката се основава на изображенията от съкровището от Летница и приема, че те илюстрират орфическата доктрина за царя, който се ражда от този съюз.

Окончателният извод на дисертационното изследване е, че Дионис Бромийос не съответства изцяло на елинския Дионис. Той носи характеристиките на тракийската религия и митология, която, както показва и този текст, е много трудна за реконструиране. Интересен е изводът за по-силната връзка на Бромийос с Дионис, която се проследява в писмените (литературни) текстове, докато иконографията показва дълбоки асоциации с Арес, Артемида, Афродита и Богинята майка.

За всички е ясно, че дори при обилие на свидетелства по даден проблем на античната култура, винаги остава нещо неясно при неговата интерпретация. Тази неяснота се увеличава многократно, когато обект на изследването е безписмена култура (каквато е тракийската) или мистериален култ. И въпреки, че в писмените извори Росица Гичева открива една по-голяма отвореност / прозрачност в култа на Дионис Бромийос в сравнение с орфическите или кабирическите култове, основните нейни изводи се основават в голяма степен на иконографския материал. Наистина, писмените извори са лаконични, и само едно такова скрупулъзно събиране, каквото виждаме при Р. Гичева е позволило те да оформят цялостна картина. В своя подход към проблема авторката е усетила и разбрала двойствеността на късноантичното мислене (с. 147) – „понятийно и образно моделиране на света“ (макар и да отнася тази фраза към раннохристиянския период). С обръщането си към фолклора като извор тя потвърждава тази своя позиция.

Текстът е изключително богат на информация. Той представя съвременното знание и подход към проблемите на тракийската религия в българската наука. Разбира се, нерядко наклонението на глаголите в интерпретациите е условно, защото наличните свидетелства не позволяват формулирането на дефинитивни заключения, но това не намалява стойността на труда, а защитава неговата обективност.

Този стремеж към обективна преценка на всеки извор прави силно впечатление.

Накрая бих искала да отбележа още веднъж основните достойнства на тази работа, които бяха изтъквани в хода на рецензията:

- изключително богата и правилно подбрана документална основа, включваща писмени извори и иконографски свидетелства;
- добре премислена структура на работата;
- убедителни интерпретации;
- яснота при представянето на доказателствата и формулирането на заключенията;
- овладяно състояние на изследванията по засяганите въпроси на античната религия;
- собствени приноси в разчитането на образи от мистериалната практика и тяхното тълкуване;
- хронологически уточнения, по-специално посочване на по-стари извори, свързани с Бромийос, отколкото обикновено се смята;

- богата многоезична библиография с коректно цитиране;
- използване на статистически данни, представяне на сравненията в таблици; въобще стремеж към прегледност и разбираемост;

Авторката може да бъде упрекната в повтаряне на сведения и тълкувания, но това произлиза от известно дублиране на информацията в основния текст и каталога, както и от стремежа за яснота. Мисля, че повтарянето на информацията дори улеснява читателя, тъй като става дума за структуралистичен анализ на три културни феномена (от античността, средновековието и ново време), при който самите реалии се повтарят непрестанно.

Авторефератът към дисертацията представя адекватно съдържанието и изводите на изследването. Приемам заявените от авторката научни приноси, като препоръчвам да не бъдат така многословно изложени.

В списъка на публикациите, свързани с темата на дисертацията, са представени осем заглавия.

Освен това са отбелязани четири участия в научни форуми с доклади по темата на дисертацията.

Накрая е дадена и ценната информация за забелязаните цитирания на публикациите на Р. Гичева, направени от наши и чужди учени.

Публикациите и цитиранията са ясни доказателства за научната активност на докторантката и представляват солиден аргумент за положителната оценка на нейните изследвания.

Всичко казано дотук ми дава основание да препоръчам на уважаемото научно жури да присъди на Росица Гичева образователната и научна степен „доктор“.

Също така се надявам, че този текст ще бъде публикуван в своята цялост, а не само като статии, като препоръчвам публикация на чужд език.

София, май 2012

проф. д.изк. Юлия Вълева